

اسراء صالحی / دانشجوی
کارشناسی ارشد پژوهش هنر
دانشگاه کاشان
asra.salehi@yahoo.com

علی نعمتی بابای لو /
عضو هیأت علمی دانشگاه
هنراسلامی تبریز
امیر حسین چیت سزایان /
دانشیار، عضو هیأت علمی
دانشگاه کاشان

تاریخ دریافت مقاله: ۹۲/۰۲/۱۸
تاریخ پذیرش مقاله: ۹۲/۰۵/۱۴

صفحات مقاله: ۹۹-۱۱۶

کتیبه های ضریح حضرت عباس (ع): بررسی تطبیقی آیات با مبانی اعتقادی شیعه

چکیده

عشق به خاندان امامت و ولایت از بدو ورود اسلام در بین ایرانی ها وجود داشته و در آثار هنری آنان همچون ضریح ائمه و بزرگان شیعه انعکاس یافته است. ضریح حضرت عباس (ع) در سال ۱۳۸۵ هـ.ق در اصفهان ساخته شد و به دلیل طراحی و اجرای عالی آن، پس از حدود نیم قرن در جهان تشیع، به عروس ضریح ها مشهور شده است. مفاهیم خوشنویسی در کتیبه های اسلامی، نشانی از ذوق و اعتقاد درونی هنرمند دارد. ضریح حضرت عباس (ع) با شکل مکعب مستطیل؛ سه نوع کتیبه در انواع خطوط اسلامی دارد و شامل آیاتی از سوره های مختلف قرآن، نام چهارده معصوم (ع) و اشعاری از جمال الهاشمی شاعر عراقی در وصف حضرت عباس (ع) است. هدف این مقاله، بررسی کتیبه های ضریح حضرت عباس (ع) بر اساس اعتقادات شیعی و چگونگی ارتباط آیات منتخب با شأن ائمه اطهار (ع) و خاندان اهل بیت (ع) است. با توجه به مطالعه آیات، این نتیجه حاصل می شود که برخی از آن ها بازتابی از منش اخلاقی حضرت عباس (ع) بوده است و مهم این که، عمل آن حضرت به حدیث ثقلین را نشان می دهند. همچنین آن ها نشان دهنده تسلط هنرمندان و سازندگان ضریح بر علوم اسلامی و شیعی هستند. در این مقاله سعی شده است تا منزلت آیات و معانی و علل کاربرد آن ها بر روی ضریح تبیین شود. این تحقیق به روش توصیفی تحلیلی انجام شده است و جمع آوری اطلاعات و تصاویر، به صورت میدانی و کتابخانه ای بوده است.

اهداف مقاله

- ۱- بررسی کتیبه های ضریح حضرت عباس (ع) و ارتباط آن ها با اعتقادات شیعه.
- ۲- بررسی آیات کتیبه ها و ارتباط آن ها با شأن حضرت عباس (ع) و مفاهیم و علوم اسلامی.

سؤالات مقاله

- ۱- آیا کتیبه های ضریح حضرت عباس (ع)، بازتابی از اعتقاد شیعه به آن حضرت است؟
- ۲- آیا هنرمندان و سازندگان ضریح با آگاهی از علوم اسلامی، به انتخاب آیات برای ضریح پرداخته اند؟

واژگان کلیدی

کتیبه، ضریح، حضرت عباس (ع)، ثلث، نسخ، سوره لقمان.

مقدمه

ضریح نه تنها یک موجودیت فیزیکی دارد بلکه حضورش در مکان های مقدس مانند حرم های پیامبران، ائمه و فرزندانشان، باعث آرامش روحی و حضور قلب می شود. عشق و علاقه هنرمندان به خاندان اهل بیت (ع) در طراحی و ساخت آثار هنر اسلامی ایران، به ویژه ضریح ها منعکس شده است (شایسته فر، ۱۳۸۷ (۱)، ۸). ضریح حضر عباس (ع) به دستور حضرت آیت الله العظمی سید محسن الطباطبایی الحکیم و حجة الاسلام حاج سید ابراهیم طباطبایی و به سرپرستی حاج سید محمد افضل و حاج میرزا حسن کلاهدوزان در سال ۱۳۸۴/۱۹۶۴ در اصفهان ساخته شد. ضریح حضرت عباس (ع) با طراحی و ساختار زیبایش نظر هر بیننده ای را به خود جلب می کند، زیرا یکی از بی مانندترین نمونه های هنر ضریح سازی است که شهود و معرفت هنرمندان طراح در آن نمایان است (خزایی ۱۳۸۷: ۲۶). این ضریح با نقشه ای مکعب مستطیل؛ ۱۴ پنجره دارد که هر پنجره به نام یکی از چهارده معصوم (ع) نام گذاری شده است. کتیبه ها در قسمت بالای ضریح و تقریباً دور از دسترس و در معرض دید به اجرا در آمده اند. بیشتر کتیبه ها و تزیینات به صورت قلمزنی و جُنده کاری بر زمینه مینا به رنگ لاجوردی کار شده و تمام زمینه ها با نقش های ختایی تذهیب پر شده است. در حوزه هنر اسلامی تا به امروز، در زمینه کتیبه های موجود بر روی ضریح ها مطالعات جامعی صورت نگرفته است؛ یکی از دلایل آن، ازدحام جمعیت در مکان وجود ضریح است که دستیابی به تصاویر و اطلاعات لازم را مشکل می کند. کتیبه های موجود بر روی این ضریح را استاد حبیب الله فضائلی، خوشنویس بنام دوره معاصر با سه نوع خط ثلث، نسخ و نستعلیق، سرشار از آیات قرآن، شعر و اسماء الهی طراحی و نگاشته است. به نظر می رسد انتخاب آیات ضریح، هوشمندانه و زیر نظر یک عالم دینی بوده است، زیرا با مبانی اعتقادی شیعه و منش ائمه اطهار و فرزندانشان همخوانی دارد. هدف این مقاله تبیین مفاهیم آیات کتیبه های ضریح و تناسب آن ها با مبانی اعتقادی شیعه است. این تحقیق به روش توصیفی تحلیلی انجام شده است. جمع آوری اطلاعات و تصاویر، به صورت میدانی و کتابخانه ای بوده و پس از بررسی تفاسیر و شأن آیات به تحلیل و مطابقت آن ها با شأن و منش ائمه و خاندان اهل بیت و حضرت عباس (ع) و در نتیجه علل انتخاب و کاربرد آیات پرداخته شده است.

جایگاه کتیبه و کتیبه نگاری در ضریح

کتیبه به معنی آنچه به خط جلی نسخ، نستعلیق، طغرا و یا به خط کوفی بر دیوار مساجد و مقابر و اماکن متبرکه یا سردر دروازه امرا و بزرگان می نویسند و نقش می کنند؛ یا نوشته ای که مانند حاشیه دور سر در عمارت، بر بدنه دیوار مسجد، مقبره و بقعه و تخت و کرسی و در و نیز بر کرانه پارچه، سفره و بیرق و جامه و زین پوش و پوشش تکیه ها و غیره نویسند (تارنمای لغتنامه دهخدا، ذیل کلمه «کتیبه»). اغلب استادان برجسته خوشنویسی به کتابت کتیبه ها می پردازند؛ این کتیبه ها می تواند به انواع خطوط اسلامی نگاشته شود، اما برجسته ترین آن ها که بیشتر استفاده می شود خطوطی مانند نسخ، ثلث و نستعلیق است. کتیبه ضریح، به کتیبه هایی گفته می شود که بر بالای ضریح (پیشانی ضریح) و یا بر روی در ورودی ضریح نقش می بندد. کتیبه ها به دلیل این که اغلب مملو از آیات قرآنی هستند، همیشه در نقاط بالا و دور از دست قرار می گیرند تا دست بدون وضو با آن ها تماس نداشته باشد. قرآن کریم

۱- باید توجه داشت که ساخت ضریح پیش از صفویان رایج بوده است، اما صفویان توجه ویژه ای به گسترش اماکن مقدس شیعی کردند (حسینی ۱۳۸۸: ۱۰۹) و از آن به بعد رشد روز افزونی در ساخت آثار هنری به ویژه اماکن مقدس شیعی دیده می شود، چنانچه اکثر حرم های متبرکه شیعی در خارج از مرزهای کنونی ایران (در عراق و سوریه) نیز رنگ و بوی هنر ایرانی به خود گرفته است (بهرمان ۱۳۹۱: ۶۶)

۲- بر اساس آیات ۷۹-۷۷ سوره مبارکه الواقعة منس بدون وضوی قرآن کریم حرام است.

منبع الهام هنرمندان مسلمان بوده است و خوشنویسان مسلمان با تمسک به قرآن، ضمن بهره‌مندی از فیوضات معنوی آن با کتیبه‌نگاری و کتابت آیات، بر حفظ و ماندگاری آن^۳ صحنه گذاشته‌اند (احمدپناه ۱۳۸۷: ۴۲)، زیرا کلمه اولین و مستقیم‌ترین راه ارتباطی معبود با بنده بوده (ایمان‌طلب و گرامی ۱۳۹۱: ۷۸) و کتیبه در هنر اسلامی محل تجلی کلمه بر اشیاء و اماکن است. کتیبه‌های ضریح‌ها برگرفته از آیاتی است که یا سوره‌های آن در شأن ائمه اطهار نازل شده است و یا مضامین آن متناسب با مقام، شأن و ویژگی‌های ائمه اطهار (ع) باشد و عمدتاً با چند نوع خط کتابت می‌شوند. گاهی این کتیبه‌ها برگرفته از احادیث و اشعاری در وصف شخصیتی است که ضریح برای او ساخته شده است. وجود کتیبه در اماکن و بر مصنوعات، همچنین بر روی ضریح فقط برای زیبایی نیست و امر تعلیم و یادآوری ذکر الهی را هم به عهده دارد، چنانکه بیننده و خواننده را غرق در بهشت معنوی می‌کند و انسان را به سوی اشراق و شهود معنوی سوق هدایت می‌کند (شریعت ۱۳۸۶: ۸۹). «کاربرد خط در هنر اسلامی مبتنی بر مضامین و مفاهیمی است که زبانی گویا دارد و حاصل پیام وحدت‌بخش هنر در سرزمین‌های اسلامی است» (زهره شایسته‌فر، ۱۳۸۷: ۱۰۸) تناسب اندازه کتیبه با حجم ضریح بسیار مهم است تا خوانش آن با مشکل مواجه نشود. بنابراین می‌توان عنوان نمود در نظر گرفتن اندازه و تناسب کتیبه می‌تواند هدایت عامه و زیباشناسی را به دنبال داشته باشد که ضریح حضرت عباس (ع) دارای این ویژگی می‌باشد.

مبانی اعتقادی شیعه

یکی از بنیان‌های اعتقادی شیعه مسئله «امامت» است که نقش مهمی در زندگی دینی شیعیان دارد. بر اساس آیه ۳۳ سوره احزاب «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا» و نیز بر اساس حدیث ثقلین^۴ و حدیث جابر^۵ (بابویه، ۱۳۹۵: ۱، ج ۱، ۲۵۳) از حضرت رسول (ص)، شیعیان، حضرت رسول و فرزندان وی تا حضرت حجت (ع) را معصوم دانسته و اطاعت از آنان را واجب شمرده‌اند. این وجوب به افراد درجه اول خاندان امامت و وفاداران ولایت بسیار زیاد است و حضرت عباس (ع) که فرزند مستقیم حضرت علی (ع) می‌باشد، به دلیل شجاعت خود در دفاع از خاندان امامت، به ویژه اباعبدالله (ع) ارزش والایی برای جهان تشیع دارد. به اعتقاد شیعه حضرت عباس (ع) از نظر قرب و منزلتی که نزد پروردگار دارد در قیامت مورد شفاعت قرار می‌گیرد. بر این اساس اطاعت امر ولی و امام زمان خود، موجب فزونی مقام و قدر حضرت عباس در نزد پروردگار و به تبع آن در نزد ائمه و شیعیانشان شده است.

بررسی مضمونی کتیبه‌های ضریح حضرت عباس (ع)

ضریح حضرت عباس (ع) با طرحی به شکل مکعب مستطیل؛ ۱۴ پنجره دارد که هر پنجره به نام یکی از چهارده معصوم نامگذاری شده است. این ضریح تمام اجزای ضریح، اعم از تاج، پیشانی، کتیبه، ستون، نیم‌ستون، پنجره‌های مشبک نقره‌ای، لچکی‌های تزیین شده پنجره‌ها و غیره را دارد که با دقت فراوان طراحی و ساخته شده‌اند. این ضریح به امر مرجع بزرگ دینی، آیت‌الله سیدمحسن حکیم در شهر اصفهان ساخته شد و طراح آن استاد سیداسدالله خسروانی بوده است. این اثر هنری دینی بی‌مانند در بین ضریح دیگر ائمه بزرگوار

۳- خداوند کریم در چندین آیه از قرآن کریم بر مصونیت قرآن از تحریف تأکید کرده است؛ از جمله در بقره، آیه ۲۳.

۴- «إِنِّي تَارِكُ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ مَا إِنْ تَمَسَّكْتُمْ بِهِمَا لَنْ تَضَلُّوا بَعْدِي كِتَابَ اللَّهِ وَعِترَتِي أَهْلَ بَيْتِي وَإِنَّمَا لَنْ يَفْتَرِقَا حَتَّى يَرُدَّ عَلَيَّ الْحَوْضُ»؛ «همانا من در میان شما دو امامت سنگین به جا می‌گذارم که اگر به آنها تمسک کنید، هرگز گمراه نشوید: کتاب خدا و اهل بیت، و آنها هرگز از هم جدا نگردند تا در حوض کوثر نزد من آیند» (دیلمی ۱۴۱۲ق، ج ۱، ۱۳۱).

۵- جابر بن یزید جعفی گوید، از جابر بن عبد الله انصاری شنیدم که می‌گفت: «لَمَّا أَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ عَلَيَّ نَبِيَّهُ (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ) قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ عَرِّفْنَا اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَمَنْ أُولُو الْأَمْرِ الَّذِينَ قَرَنَ اللَّهُ طَاعَتَهُمْ بِطَاعَتِكَ؟ قَالَ (ص): هُمْ خَلْفَانِي يَا جَابِرُ وَائِمَّةُ الْمُسْلِمِينَ بَعْدِي: أَوْهُمْ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ، ثُمَّ الْحَسَنِ، ثُمَّ الْحُسَيْنَ، ثُمَّ عَلِيَّ بْنَ الْحُسَيْنِ، ثُمَّ مُحَمَّدَ بْنَ عَلِيٍّ الْمَعْرُوفَ فِي التَّوْرَةِ بِالنَّاقِرِ، وَ سُنْدَرَكَ يَا جَابِرُ، فَإِذَا لَقِيتَهُ فَاقْرَأْهُ مِنِّي السَّلَامَ، ثُمَّ الصَّادِقَ جَعْفَرَ بْنَ مُحَمَّدٍ، ثُمَّ مُوسَى بْنَ جَعْفَرٍ، ثُمَّ عَلِيَّ بْنَ مُوسَى، ثُمَّ مُحَمَّدَ بْنَ عَلِيٍّ، ثُمَّ عَلِيَّ بْنَ مُحَمَّدٍ، ثُمَّ الْحَسَنَ بْنَ عَلِيٍّ، ثُمَّ سَمِيئَةَ وَ كَتَبْتُ حِجَّةَ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ وَ بَيْتَهُ فِي عِبَادَةِ ابْنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ، ذَاكَ الَّذِي يَفْتَحُ اللَّهُ ذِكْرَهُ عَلَيَّ يَدْبَهُ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَ مَغَارِبَهَا، ذَاكَ الَّذِي يَغِيبُ عَنْ شِيعَتِهِ وَ أَوْلِيَائِهِ غَيْبَةً لَا يَبْثُثُ فِيهَا عَلَيَّ الْقَوْلَ بِإِمَامَتِهِ إِلَّا مِنْ أُمَّتِ اللَّهِ قَلْبُهُ لِلْإِيمَانِ. قَالَ: فَقَالَ جَابِرُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ فَهَلْ يَنْتَفِعُ الشَّيْعَةُ بِهِ فِي غَيْبَتِهِ؟ فَقَالَ (ص): «إِي وَ الَّذِي بَعَثَنِي بِالْبُؤْبُؤِ إِنَّهُمْ لَيَنْتَفِعُونَ بِهِ يَسْتَضِيئُونَ نُورَ وِلَايَتِهِ فِي غَيْبَتِهِ كَانْتِفَاعِ النَّاسِ بِالشَّمْسِ وَ إِنْ جَلَّتْهَا السَّحَابُ. يَا جَابِرُ هَذَا مَكْتُوبٌ سَرَّ اللَّهُ وَ مَحْزُونٌ عَلِمَهُ فَإِكْتُمُوهُ إِلَّا عَنِ أَهْلِهِ؛ وَ قَتِي خَدَاوَنْد عَزَّ وَجَلَّ آيَةَ شَرِيفَةَ (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ) بِرِيبَامِيرِش فَرُو فَرَسَادَ، عَرْضِ كَرْدَم: آيِ بِيَامِيرِ! خَدَا وَ بِيَامِيرِش رَا شَنَاخْتِيم؛ أُولُو الْأَمْرِ كِي خَدَايَ تَعَالَى اطَاعَتَشَان رَا هَمْرَاهِ اطَاعَتِ شَمَا آورده است، چه کسانی هستند؟ حضرت فرمود: ای جابر! آن‌ها جانشینان من و امامان مسلمانان بعد از من هستند. اول آن‌ها علی بن ابی طالب، سپس حسن، سپس حسین، سپس علی بن حسین، سپس محمد بن علی که در تورات به «باقر» معروف است و ای جابر! تو او را در رکب خواهی کرد. وقتی او را دیدی، سلام مرا به او برسان سپس صادق جعفر بن محمد، سپس موسی بن جعفر، سپس علی بن موسی، سپس محمد بن علی، سپس علی بن محمد، سپس حسن بن علی، سپس هم نام و هم کتیبه‌ام، حجت خدا در زمین و یادگار او در میان بندگانش، پسر حسن بن علی است. او کسی است که خداوند تعالی به دستانتان مشرف‌ها و مغرب‌های زمین را فتح می‌کند. او کسی است که از شیعیان و دوستانش غایب می‌شود؛ غیبتی که در آن فقط کسانی در قول به امامتش ثابت قدم می‌مانند که خداوند قلبشان را برای ایمان امتحان کرده است. جابر گفت: ای پیامبر خدا! آیا شیعیان در غیبتش از وی بهره‌مند می‌شوند؟ حضرت فرمود: آری، قسم به کسی که مرا به پیامبری برگزیده است، آن‌ها از او بهره‌مند می‌شوند و در غیبتش از نور ولایتش روشنایی می‌گیرند؛ همچنان که مردم از خورشید استفاده می‌کنند، هر چند ابر آن را پوشانند. ای جابر! این سر پنهان خدا و علم پوشیده اوست، پس آن را از غیر اهلهش مخفی نگه‌دار».

شیعیان و اولیای الهی به عنوان عروس ضریح ها شناخته شده است. ساخت این ضریح دو سال طول کشید و در ۱۲ رمضان ۱۳۸۵/۱۹۶۶ در محل ضریح نصب شد. بیشتر کتیبه‌ها بر زمینه مینای لاجوردی کار شده و تمامی این زمینه‌ها با نقش های ختایی تذهیب پر شده است. بر اساس امضای موجود در کتیبه در ورودی ضریح حضرت عباس (ع)، کتابت آن ها به دست استاد حبیب‌الله فضائلی^۶ انجام شده است که در بالای ضریح حضرت در چند ردیف، سه نوع کتیبه، نقش بسته است که به صورت زیر تقسیم بندی می شود:

کتیبه ردیف اول: قسمت هایی از سوره لقمان به خط ثلث کتابت شده است؛

کتیبه های پیشانی ضریح: مملو از نقوش اسلامی ایرانی است و در میان آن ها اسماء چهارده معصوم به خط ثلث کتابت شده است؛

کتیبه ردیف دوم: آیاتی از سوره های مختلف قرآن به خط نسخ است؛

کتیبه ردیف سوم: یکی از شعرهای استاد سیدمحمد جمال الهاشمی از شعرای بنام عراق، در وصف حضرت عباس (ع) و به خط ثلث است؛

کتیبه در ورودی ضریح شامل آیه ۹۵ سوره نساء و به خط ثلث است.

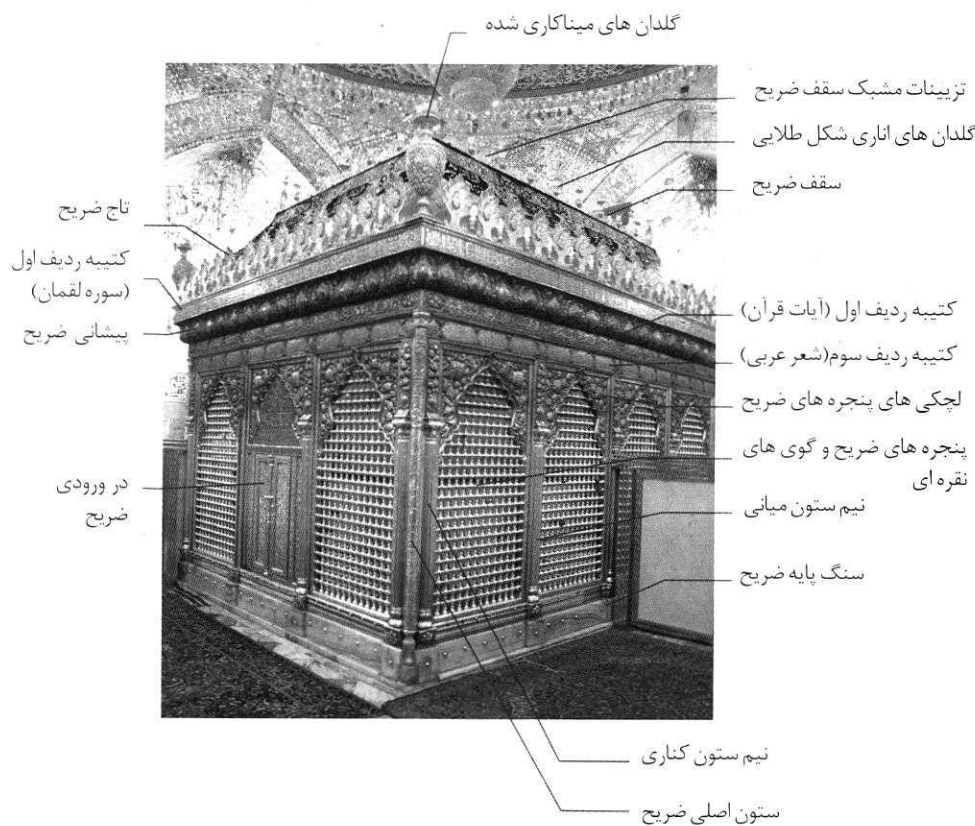
تصویر ۱: مشخصات ضریح (تصویر: آرشیو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی استان حضرت عباس (ع)، تعریف: نگارندگان)

کتیبه ردیف اول ضریح حضرت عباس (ع)

بالاترین کتیبه موجود بر روی ضریح حضرت عباس (ع) به خط ثلث است. این کتیبه طلایی بر زمینه لاجوردی قرار گرفته است و شامل آیات ۲۸-۱ سوره لقمان^۷ است. کتیبه از ضلع غربی ضریح یعنی بالای سر حضرت عباس (ع) شروع می شود و سرتاسر ضریح را دربر

۶- استاد فضائلی در بهار سال ۱۳۰۱ در یک خانواده روحانی در سمیزم علیا از توابع شهرستان اصفهان به دنیا آمد. پس از چند سال رهسپار اصفهان و مشغول به تحصیل علوم دینی شد و پس از آن به تحصیل علوم جدید پرداخت. در سال ۱۳۴۰ موفق به گرفتن مدرک کارشناسی از دانشگاه اصفهان در رشته ادبیات فارسی شد. فضایی از معدود خوشنویسانی بود که در نگارش انواع خطوط اسلامی به ویژه نسخ و ثلث تبحر داشت. وی در سال ۱۳۴۸ شعبه انجمن خوشنویسان ایران در اصفهان را تأسیس کرد و سرپرستی آن را به عهده گرفت. فضایی طی سال ها تحقیق، دو جلد کتاب تألیف کرد که هر دو از کتب مرجع مهم در زمینه خوشنویسی به شمار می آیند: کتاب «اطلس خط» که در واقع دانشنامه خوشنویسی و شرح کاملی از تاریخ، شیوه ها و مشاهیر خوشنویسی است و کتاب «تعلیم خط» که آموزش کامل انواع شیوه های خوشنویسی است و ابزارهای لازم برای این هنر را معرفی می کند (تارنمای ویکی پدیا ذیل کلمه «حبیب الله فضائلی»). اما آنچه استاد فضائلی را در عرصه هنر خوشنویسی نام آشنا ساخت، نوشتن کتیبه های عتبات مقدسه همچون کتیبه های ضریح حضرت سیدالشهداء (ع) و حضرت ابوالفضل (ع) است که در کمال استادی آن ها را به انجام رسانده است. وی در کتابت انواع خطوط اسلامی همچون دیوانی، توقیع، رفاع، نسخ، ریحان و محقق مهارتی بسزا داشته و در انواع هنرهای وابسته به هنر کتابت، نظیر تذهیب-نیز فعالیت داشته است (کیهان فرهنگی، ۱۳۶۶: ۴۸). استاد حبیب‌الله فضائلی در سال ۱۳۷۶ در اصفهان در گذشت و در قطعه هنرمندان باغ رضوان به خاک سپرده شد.

۷- از آیات سوره لقمان به دلیل مضامین اخلاقی اش در سایر بناها هم استفاده شده است، همانند حرم امام رضا (ع) (شایسته فر ۱۳۸۹: ۸۳).

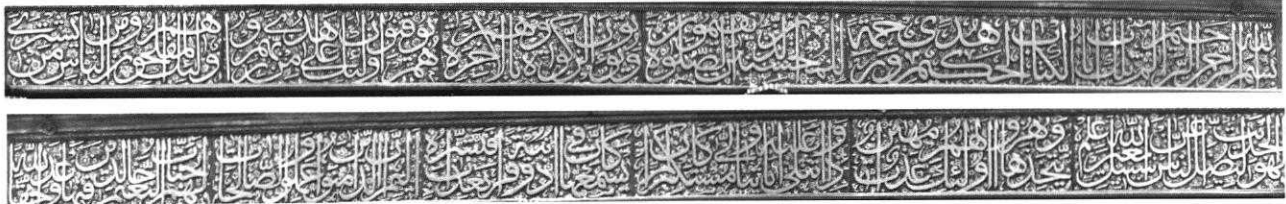

جهت شمالی (امام معتمد حواد)

تصویر ۲: پلان ضریح حضرت عباس (ع) - موارد شبیه به هم با یک حرف نمایش داده شده است. (تکرانندگان)
A-B-C-D: پنجره های ضریح
G: نیم ستون های میانی ضریح
F: نیم ستون های کناری ضریح
E: ستون های اصلی ضریح

می گیرد؛ قطر برجستگی کتیبه، حدوداً بین یک تا یک و نیم سانتی متر است و زمینه لاجوردی کتیبه مملو از تزیینات خطایی مینایی است که بین آیات قرار گرفته و فضا را پر کرده است.

تصویر ۳: نمونه ای از کتیبه ردیف اول ضلع غربی ضریح حضرت عباس (ع) - آیات ۹-۱۱ سوره لقمان - (ارشيواداره كل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان حضرت عباس (ع))

سوره لقمان سوره ای مکی با ۳۴ آیه است. مفهوم این سوره، دعوت به توحید و باور و ایمان به معاد و عمل به کلیات شرایع دین است (طباطبایی ۱۳۷۴، ج ۱۶: ۳۱۲). نافع از ابن عمر روایت کرده که از رسول خدا (ص) شنیدم که می فرمود: «به حق می گویم که لقمان پیغمبر نبود، ولیکن بنده ای بود که بسیار فکر می کرد و یقین خوبی داشت، خدا را دوست می داشت، خدا هم او را دوست بداشت، و به دادن حکمت به او منت نهاد» (همان، ۳۳۰). این سوره در مقام لقمان حکیم است که خداوند به وی حکمت عطا کرد. به نظر می رسد یکی از دلایل انتخاب این سوره برای کتابت در ضریح حضرت، هم خوانی مقام و شخصیت حضرت با مفاهیم مندرج در سوره و نیز شخصیت لقمان است.^۸ در این سوره از کلمه (یا بَنِي) استفاده شده است که لقمان بر فرزند خود سخنانی نیکو روا می دارد و به او می آموزد که چگونه زندگی کند؛ این همانند عمل امیرالمؤمنین است که با سخنان ارزشمند خود، همواره عباس (ع) را راهنمایی می کرد و این حضرت عباس بود که تا آخرین نفس دست از دفاع از دین خدا و همیاری برادرش برنداشت و برای عمل به وصیت پدر که فرموده بودند: «عباسم، جان تو و جان حسینم در روز عاشورا»، تا پای جان ایستاد.

در این سوره دو آیه ۱۴ و ۲۲ در شأن حضرت علی (ع) نازل شده است. در سوره لقمان، آیه ۱۴ آمده است: «وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ» «در کتاب نمونه بینات در شأن نزول آیات، از امام صادق (ع) نقل شده که این آیه درباره رسول خدا (ص) و علی مرتضی (ع) نازل شده

۸- برای درک بهتر این موضوع ر.ک: صدیقه احمدی، «حکمت در سوره لقمان»، تابستان ۱۳۸۸، مجله رشد (آموزش قرآن) شماره ۲۵، صص ۲۹-۲۶.

است، چنانچه از پیامبر روایت شده که انا و علی ابوا هذه الامه، یعنی من و علی پدران این امت هستیم و نیز روایت شده که فرمود: انا و علی مولی هذه الامه» (محقق ۱۳۶۱: ۶۱۴) و در آیه ۲۲ از همین سوره آمده است: «وَمَنْ يُسَلِّمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ» ابن شهر آشوب از سفیان بن عیینه، او از زهری و او از انس بن مالک روایت می کند که این آیه درباره امام علی مرتضی (ع) نازل شده است، زیرا او نخستین کسی بود که خالصانه به خداوند ایمان آورد، درحالی که نیکوکار نیز بوده است (همانجا). پس می توان نتیجه گرفت یکی از دلایلی که این سوره بر روی ضریح حضرت عباس (ع) نقش بسته، وجود آیاتی از این سوره در شأن اهل بیت است و دیگر دلیل حکمت های این سوره است: خدای سبحان، همه ی دنیا را کم بهره یا مایه فریب و بی ارزش می داند «متاع الدنيا قليل» (النساء: ۷۷)، «و ما الحیوة الدنيا الا متاع الغرور» (آل عمران: ۱۸۵). اما حکمت را خیر کثیر می داند و می فرماید: «یؤتی الحکمه من یشاء و من یؤت الحکمه فقد اوتی خیرا کثیرا»؛ «خدا هر کس را که شایسته بداند، حکمت عطا می کند و هر کس از حکمت برخوردار شد، از خیر کثیر برخوردار است». (البقره: ۲۶۹) البته مشیت خدای حکیم، حکیمانه است و هیچ گونه گزاف و بیهودگی در آن راه ندارد؛ نه فرد شایسته ای محروم و نه نالایقی بهره مند می شود.

باید توجه داشت که حکمت در فرهنگ قرآن به مفهوم همان حکمت مصطلح در علوم عقلی نیست چنانچه مفهوم فقه نیز در قرآن به معنای رایج آن نیست. در واقع می توان مفهوم رایج و مصطلح حکیم را معادل فقیه در فرهنگ قرآنی دانست؛ چنانکه فقیه قرآنی را می توان حکیم مصطلح نامید. حکمت همان شناخت تحقیقی است که با تقلید سنتی ناسازگار است و لقمان حکیم، در تعلیم الهی چنین حکمتی را به فرزندش می آموزد (احمدی ۱۳۸۸: ۲۷). سوره لقمان خود دو گونه حکمت دارد: حکمت نظری و حکمت عملی. حکمت نظری در سخنان لقمان؛ پرستش خدا و شرک نوزیدن به او، مبدأ و توحید، تکریم پدر و مادر (به ویژه مادر)، باور به ثبت اعمال دنیوی حتی به میزان حبه ای خردل، معادشناسی، مبدأشناسی و غیره است و حکمت عملی در نصایح لقمان؛ بر پا داشتن نماز، زکات، امر به معروف و نهی از منکر، بردباری و پایداری در حوادث و مصیبت هاست (همان، ۲۹).

می توان گفت، افرادی که آیات را برای ضریح مقدس حضرت عباس (ع) انتخاب کرده اند، با آگاهی از درون مایه این سوره آن را برای توصیف شأن حضرت مناسب دانسته اند، زیرا عباس بن علی (ع) پدری حکیم و فرزانه داشت و با اینکه او از معصومین نبوده است، راهی را پیش می گیرد که خداوند حکمت نظری و عملی را همچون لقمان به او ارزانی می دارد و اوست که از خیر بسیار برخوردار می شود.

کتیبه های پیشانی ضریح

پیشانی ضریح حضرت عباس (ع)، مملو از تزیینات ختایی است که در میان این تزیینات قاب هایی قرار دارد که نام چهارده معصوم (ع) در آن ها به خط ثلث کتابت شده است (تصویر شماره ۴ و ۵). زمینه کتیبه از جنس مینای روی فلز است که رنگی سبز دارد و کتیبه به رنگ طلائی است؛ زمینه این میناها مملو از تزیینات ختایی است. این قاب ها بر پیشانی ضریح در وسط هر پنجره قرار دارد، در واقع هر پنجره ضریح، به نام یکی از معصومین (ع) است. این امر می تواند نشان دهنده ارادت بسیار چهارده معصوم (ع) به شخص حضرت عباس (ع) باشد. از این رو

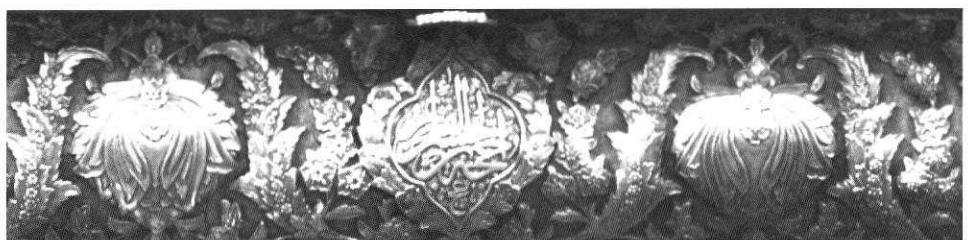
چند مورد از احادیث موجود از چهارده معصوم را در شأن حضرت عباس (ع) قابل ذکر است: حضرت امیرالمومنین (ع) درباره تکامل و پویایی فرزندش می فرماید: «انَّ وَلَدِي الْعَبَّاسُ زُقُّ الْعِلْمِ زَقًّا»؛ «همانا فرزندم عباس در کودکی علم آموخت و به سان نوزاد کبوتر که از مادرش آب و غذا می گیرد، از من معارف را فرا گرفت» (آل طعمه، ۱۴۱۶: ۲۴۳). امام سجاد (ع) در شأن فداکاری و عظمت روحی عباس (ع) می فرماید: «خداوند، عمویم عباس را رحمت کند که در راه برادرش ایثار و فداکاری کرد و از جان خود گذشت، چنان فداکاری کرد که دو دستش بریده شد. خداوند نیز به او همانند جعفر بن ابی طالب در مقابل آن دو دست قطع شده، دو بال عطا کرد که با آن ها در بهشت با فرشتگان پرواز می کند. عباس نزد خداوند، مقام و منزلتی دارد بس بزرگ که همه شهیدان در قیامت به مقام والای او غبطه می خورند و رشک می برند» (شریف قریشی، ۱۳۷۱: ۳۳ و سپهر، ۱۳۳۶: ج ۶، ۳۴۸). امام صادق (ع) در وصف حضرت عباس بر این اوصاف او انگشت نهاده و از آن ها به عنوان ارزش های درخور توجه در وجود عباس (ع) یاد کرده است: «كَانَ عَمَّنَا الْعَبَّاسُ نَافِذَ الْبَصِيرَةِ صُلْبَ الْإِيمَانِ، جَاهِدَ مَعَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) وَأَبْلَى بِلَاءً حَسَنًا وَمَضَى شَهِيدًا» یعنی «عموی ما عباس، دارای بصیرتی نافذ و ایمانی استوار بود، همراه ابا عبدالله جهاد کرد و آزمایش خوبی داد و به شهادت رسید» (السلامی، ۱۴۳۱: ۸ و شریف قریشی، ۱۳۷۱: ۳۴). در یکی از زیارت نامه های آن حضرت نیز بر این «بصیرت» و اقتدا به شایستگان اشاره شده است؛ «شهادت می دهم که تو بابصیرت در کار و راه خویش رفتی و شهید شدی و به صالحان اقتدا کردی» (المنتخب الحسینی ۱۴۰۷: ۵۹۰ و قمی، ۱۳۸۱: ۷۶۶). بصیرت و بینش نافذی که امام در وصف او به کار برده شده، سندی افتخارآمیز برای اوست. این ویژگی های والاست که سیمای عباس بن علی (ع) را درخشان و جاودان ساخته است. تعبیر «زُقُّ الْعِلْمِ زَقًّا» که در برخی نقل ها آمده است، اشاره به این حقیقت دارد که تغذیه علمی او از همان کودکی بوده است. نزد راویان، او به مقام بالای فقاقت و سخن مورد اطمینان و پارسایی شهره بود. این سردار رشید و شهید، علاوه بر آن که خود به لحاظ قرب و منزلتی که نزد پروردگار دارد در قیامت از مقام شفاعت برخوردار است، موجب شفاعت حضرت زهرا (س) نیز خواهد بود.

افتخار بزرگ عباس بن علی (ع)، خدمت به امامت و ولایت و اهل بیت عصمت به ویژه ابا عبدالله (ع) بود؛ از این رو می توان گفت، ارادت چهارده معصوم به حضرت عباس، از دلایل مهم به کار بردن اسماء آنان بر هر یک از پنجره های ضریح است. در واقع هنرمندان طراح ضریح، از مقام والای حضرت عباس (ع) نزد معصومین آگاه بودند و این بزرگوار را هم مقام چهارده معصوم (ع) می دانسته اند.

تصویر ۴: راست، بالا، قسمتی از پیشانی ضریح حضرت عباس (ع) با کتیبه الحسین سید الشهداء - این کتیبه بر بالای پنجره شماره ۵ در تصویر شماره ۲ قرار دارد. (آرشیو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان حضرت عباس (ع))

تصویر ۵: راست، پایین، قسمتی از پیشانی ضریح حضرت عباس (ع) با کتیبه حجه بن الحسن العسکری - این کتیبه بر بالای پنجره شماره ۱۴ در تصویر شماره ۲ قرار دارد. (آرشیو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان حضرت عباس (ع))

کتیبه ردیف دوم ضریح

این کتیبه دربردارنده آیاتی از سوره‌های مختلف قرآن و به خط نسخ است. در ترکیب‌بندی این کتیبه از قاب‌هایی به شکل گل‌های چهارپر استفاده شده که درون آن را گل‌های فرنگی پر کرده و زمینه آن طلایی است. متن کتیبه در قاب‌های چهارپر کشیده بر زمینه مینایی لاجوردی به رنگ طلایی کتابت و از ضلع جنوبی ضریح شروع شده است. زمینه مینایی آن مملو از گل‌های ختایی است که بین آیات را پر کرده است.

تصویر ۶: روبرو، نمونه ای از تزئینات کتیبه ردیف دوم- (آرشیو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان حضرت عباس (ع))

در تصویر شماره ۶، قاب اول، شکل قاب و تزئین در ابتدا و انتهای هر سه قاب لاجورد کتیبه‌دار قرار دارد. در این قاب از گل‌های فرنگی استفاده شده است که شامل دو گل رز و یک گل ارکیده همراه غنچه‌ها و برگ‌های کوچک است. در اطراف قاب هم، نوعی تزئین فرنگی به چشم می‌خورد.

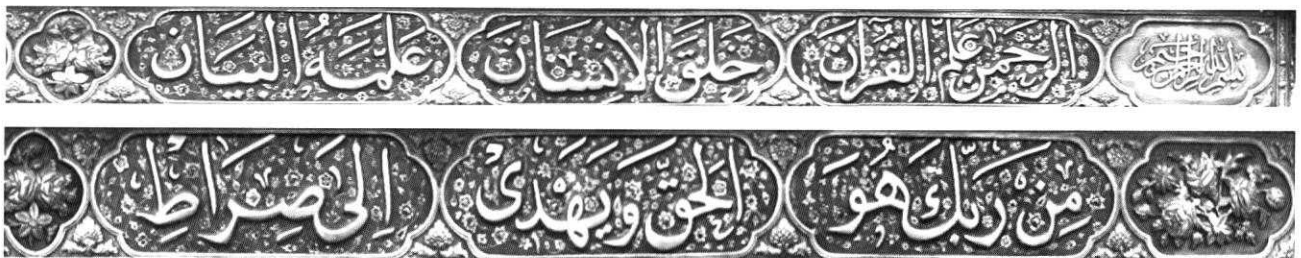

تصویر ۷: بسم الله، کتیبه ردیف دوم، ضلع جنوبی ضریح، آرشیو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان حضرت عباس (ع))

در تصویر شماره ۶، قاب دوم در ابتدا و انتهای هر ضلع کتیبه ردیف دوم ضریح قرار گرفته است که شامل تزئینات فرنگی است که از سه گل رز، یک گل ارکیده، یک گل کوبک کوچک و انواع غنچه و برگ تشکیل شده است. در اطراف قاب هم، نوعی تزئین فرنگی دیده می‌شود.

«بسم الله الرحمن الرحيم» اجرا شده در قاب چهار گوش کشیده که در ابتدای کلیه آیات ردیف دوم قرار دارد، به رنگ طلایی که به خط ثلث کتابت شده است. در ادامه، آیاتی از سوره‌های مختلف قرآن به خط نسخ در قاب‌های خودشان بر زمینه لاجوردی نقش بسته است، این آیات در ۴۲ قاب چهارپر کشیده طراحی شده‌اند. این آیات به ترتیب شامل آیات شماره سوره الرحمن، ۳-۱، سوره فاطر، ۲۱-۱۹، سوره سبأ، ۶، سوره طور، ۱۸-۱۷، سوره فاتحه‌الکتاب (حمد)، ۷-۲، قسمتی از آیه ۹ سوره زمر و قسمتی از آیه ۳۲ سوره نحل است.

تصویر ۸: پایین، کتیبه ردیف دوم، ضلع جنوبی این کتیبه بر بالای پنجره شماره ۱ قرار دارد. کتیبه شامل آیات ۱ تا ۳ سوره الرحمن (آرشیو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان حضرت عباس (ع))

آیات به کار رفته در کتیبه ردیف دوم

کتیبه ردیف دوم از ضلع جنوبی ضریح شروع شده است و پس از «بسم الله» که به خط ثلث بر زمینه طلایی کتابت شده است، آیات ۳-۱ سوره الرحمن که بر بالای پنجره شماره

تصویر ۹: بالا، کتیبه ردیف دوم، ضلع غربی این کتیبه بر بالای پنجره شماره ۵ قرار دارد. کتیبه شامل قسمتی از آیه ۶ سوره سبأ (آرشیو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان حضرت عباس (ع))

یک ضریح قرار دارد (تصویر شماره ۲) کتابت شده است. الرحمن، آیات ۳-۱: «الرَّحْمَنُ (۱) عَلَّمَ الْقُرْآنَ (۲) خَلَقَ الْإِنْسَانَ (۳)». از امام صادق (ع) نقل شده است که سوره الرحمن از اول تا به آخر، درباره ما نازل شده است (محقق ۱۳۶۱: ۷۶۵) و در کتاب بحارالانوار از امام رضا (ع) نقل شده است: الرحمن، علم القرآن، خداوند قرآن را به محمد آموخت و خلق الانسان، اشاره به خلقت امیرالمؤمنین دارد (مجلسی، ج ۲۴: ۶۷).^۹ «خداوند تعالی می‌فرماید: «الرَّحْمَنُ عَلَّمَ الْقُرْآنَ، خَلَقَ الْإِنْسَانَ، عَلَّمَهُ الْبَيَانَ؛ خدای بخشنده، قرآن را آموخت، انسان را آفرید، به انسان سخن گفتن را یاد داد. با توجه به مراتب خلقت و تعلیم انسان سه آیه اول سوره الرحمن آمده است اشاره به شرافت علم دارد، چرا که خداوند پس از آفرینش انسان، از تعلیم وی سخن به میان آورده و با توجه به آیه «هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ؛ شرافت علم را به روشنی بیان می‌کند. و چون تعلیم با خلقت انسان تبیین شده است بنابراین شرافت آن فطری است، و هر عالمی، عالم تر از خویش بر خود مقدم می‌دارد چرا که فطرت انسان به تقدم و شرافت اعلم گواهی می‌دهد» (کتابادای ۱۳۷۲، ج ۱: ۱۱۲-۱۱۱). بدیهی است، علمی که نزد امامان بوده علم لدنی بوده است و این آیات با توجه به شأن نزول، عالم بودن و برحق بودن ائمه شیعه را اثبات می‌کند.

پس از آیات اول تا سوم سوره الرحمن، آیات ۲۱-۱۹ سوره فاطر «وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالبَصِيرُ» (۱۹) «وَلَا الظُّلُمَاتُ وَلَا النُّورُ (۲۰) وَلَا الظُّلُّ وَلَا الْحَرُورُ (۲۱)» بر بالای پنجره‌های دو و سه ضریح کتابت شده است. «آیه «وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالبَصِيرُ» بیان‌کننده تفاوت شخص بینا با شخصی است که نیروی بینایی ندارد، همچنین کافر تفاوت ذاتی و اعتقادی با شخص مؤمن دارد؛ آنان در دو قطب مخالف یکدیگر در سیر و سلوک بوده و دو مقصد متفاوت با یکدیگر در پیش گرفته‌اند و هر لحظه بر تفاوتشان با هم و امتیازشان بر یکدیگر افزوده خواهد شد. «وَلَا الظُّلُمَاتُ وَلَا النُّورُ» (فاطر، ۲۰) همچنین اوهام و ظلمت جهل و شرک - که بی‌شمار است - تفاوت ذاتی با نور معرفت و شناخت حقایق و معارف - که وجدان و صفا و نورانیت است - دارد و در مقصد نیز تفاوت ذاتی ضلالت و تیره بختی با سعادت و سرور محفوظ خواهد بود. «وَلَا الظُّلُّ وَلَا الْحَرُورُ» (فاطر، ۲۱)، تفاوت کفر با ایمان بسیار است، مانند محیط سالم و آرام در مقایسه با محیط مسموم و خطرناک» (حسینی همدانی، ۱۴۰۴، ج ۱۳: ۳۰۲).

در کتاب بحارالانوار ذکر شده است: «رَوَى مِنْ طَرِيقِ الْعَامَّةِ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ وَ مَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالبَصِيرُ قَالَ الْأَعْمَىٰ أَبُو جَهْلٍ وَالبَصِيرُ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (ع) وَ لَا الظُّلُمَاتُ وَ لَا النُّورُ فَالظُّلُمَاتُ أَبُو جَهْلٍ وَ النُّورُ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ وَ لَا الظُّلُّ وَ لَا الْحَرُورُ فَالظُّلُّ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع فِي الْجَنَّةِ وَ الْحَرُورُ يَعْنِي جَهَنَّمَ لِأَبِي جَهْلٍ» (مجلسی، ج ۲۴: ۳۷۳). «ابی صالح از قول ابن عباس در تفسیر و توضیح آیه کریمه فوق بیان می‌کند: «و ما یستوی الاعمی و البصیر» منظور از «اعمی» ابوجهل است که کوری در بصیرت او راه یافته بود و حق و باطل را باز نمی‌شناخت و منظور از «و البصیر» علی بن ابی طالب (ع) است. «و لا الظلمات» یعنی ابوجهل تاریک‌دل که شرک و کفر، باطن او را نابینا و کور کرده است. «و لا النور» یعنی قلب علی (ع) که نور ایمان دلش را منور کرده و با بصیرت کامل، پیرو قرآن و تابع فرمان یزدان بود. «و لا الظل» سایه‌های درختان بهشتی است که جایگاه علی (ع) زیر آنهاست و هرگز با «الحرور» یعنی حرارت آتش جهنم که منزل ابوجهل است برابر نیست. «و ما یستوی الاحیاء»

۹-منابعی که به مجلسی ارجاع داده شده است، از نرم افزار معجم موضوعی بحارالانوار(بزرگ‌ترین دایره المعارف شیعه)، قم، مرکز تحقیقات علوم اسلامی گرفته شده است.

و زندگانی مانند علی (ع)، حمزه، جعفر، حسن، حسین، فاطمه، خدیجه (ع)، هم با کفار مکه (الاموت) برابر نیست» (حسکائی، بینا: ۲۳۶).

در ادامه آیات سوره فاطر، آیه ۶ سوره سبأ بر بالای پنجره‌های ۴ و ۵ و قسمتی از پنجره ۶ ضریح، کتابت شده است. «و يَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ وَيَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ» (۶) «قَالَ هُوَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (ع) صَدَقَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْهِ»؛ امیرالمؤمنین فرمودند: «رسول خدا باور داشتند آنچه را خداوند بر او نازل کرد» (مجلسی، ج ۲۳: ۱۹۲) و تفسیر دیگر آن از این قرار است: گروه خردمند بهره وافر از علم اصول توحید و ارکان برده است و تصدیق می‌کنند که قرآن کریم که بر رسول گرامی (ص) نازل شده، حق و ثابت است و آنچه که اعلام کرده حق و صحیح و انکارنشدنی است و روز قیامت که آن را رکنی از اصول توحید معرفی می‌کند، حق و صحیح است. (حسینی همدانی ۱۴۰۴، ج ۱۳: ۱۹۸).

آیات ۱۷ و ۱۸ سوره طور پس از آیه ۶ سوره سبأ آمده و بر بالای قسمتی از پنجره ۶ و ۷ و قسمتی از پنجره ۸ ضریح کتابت شده است: «إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَعِيمٍ» (۱۷) «فَاكْهَيْنِ بِمَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ وَوَقَاهُمْ رَبُّهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ» (۱۸)؛ «إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَعِيمٍ»؛ این آیه بیان‌کننده ویژگی‌هایی است که کاملاً با شخصیت حضرت عباس مطابقت دارد؛ هم چنانکه اهل ایمان و تقوی، پیروان مکتب توحید و مکتب عالی قرآن نیز بر اثر اعتقاد قلبی و اطاعت و فرمان برداری و حرکت در مسیر هدف توحیدی در دنیا، و سیرت ایمان و انقیاد سکونت در عالم آخرت، در جوار رحمت خدا و متنعم از نعمت‌های آن خواهند بود. «فَاكْهَيْنِ بِمَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ وَوَقَاهُمْ رَبُّهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ» بیان پاره‌ای از نعمت‌هایی است که از نظر تشریف به ساحت کبریایی نسبت داده است» (همان، ج ۱۵، ۴۹۴).

آیه ۷-۲ سوره فاتحه‌الکتاب (حمد) بر بالای قسمتی از پنجره ۸، ۹، ۱۰ و ۱۱ ضریح کتابت شده است. «الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۲) الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۳) مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ (۴) إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ (۵) اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (۶) صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ (۷)» سوره مبارکه حمد یا فاتحه‌الکتاب، ۷ آیه دارد. سوره حمد عصاره قرآن است؛ از این رو أم‌الکتاب و أم‌القرآن نامیده شده است؛ شامل معارف گسترده الهی و تجلی آن است و خداشناسی و معادشناسی و مسیر بین مبدأ و معاد را به تصویر می‌کشد. در روایات مختلف، از این سوره با این عناوین یاد شده است: سوره تمحید و اخلاص و مسألت؛ «السورة التي اولها تحميد و اوسطها اخلاص و آخرها دعاء» (حسینی کوهساری، ۱۳۸۵: ۳۲). تفسیر فخر رازی از سوره حمد از این قرار است: (۱) الهیات: الحمد لله؛ (۲) معاد: مالک يوم الدين؛ (۳) نبوت: اياك نعبد و اياك نستعين؛ (۴) مراقبات و قضا و قدر: اهدنا صراط المستقيم تا آخر آیه. در روایت حضرت رضا (ع) از پیامبر (ص) آمده است که سوره حمد در مقام تأدیب روش بندگی بنده سالک به دو بخش تقسیم شده است: ستایش و خضوع در برابر رب و درخواست و درخواست بنده سالک (همان، ۳۳).

قسمتی از آیه ۹ سوره زمر در ادامه سوره حمد بر بالای پنجره‌های ۱۲ و ۱۳ ضریح کتابت شده است: «قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ» این آیه خطاب به رسول (ص) می‌گوید: از مردم بیگانه سؤال بنما آیا کسانی که به حکم خرد و فطرت از دین توحید و اسلام پیروی می‌کنند و به برنامه آن معتقد و به فضایل اخلاقی

آراسته هستند با کسانی که بهره‌ای از دانش و مقام انسانیت ندارند و از مسیر خود بی‌خبرند، یکسان هستند. پاسخ منفی است؛ زیرا حقیقت انسان و امتیاز ذاتی او به علم و ذاتش و ایمان او به اصول توحید و پیروی از برنامه مکتب است، بر این اساس کسانی که از علم خداشناسی بهره‌ای نبرده‌اند، مقامی از انسانیت ندارند. علمی که سبب امتیاز ذاتی انسان می‌شود، علم خودشناسی و خداشناسی است که ناآگاهی از آن باعث شقاوت و حرمان از مقام انسانی است (حسینی همدانی، ۱۴۰۴، ج ۱۴: ۱۹۰) و در کتاب کافی بسندی از امام باقر علیه السلام در باره آیه (هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ) فرمود مراد از جمله الذين يعلمون ما اهل بیت هستیم و دشمنان ما مراد از جمله و الذين لا يعلمون است و مراد از اولو الالباب شیعیان ما هستند (همان، ۱۹۴).

در نهایت بر بالای پنجره شماره ۱۴ ضریح، قسمتی از آیه ۳۲ سوره نحل کتابت شده است: «سَلَامٌ عَلَيْكُمْ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ»؛ فرشتگان هنگام قبض ارواح اهل ایمان، به آنان درود می‌فرستند و لازمه آن، دادن امان و مزده سلامت همیشگی است، هم چنان که از هر ناگواری و زوال نعمت مصون خواهند بود (همان، ج ۹: ۴۳۸).

پس از بررسی آیات و توضیحاتی که درباره آن‌ها داده شد، دریافتیم که آیات نگاشته شده بر روی ضریح حضرت عباس (ع)، آیاتی است که در شأن اهل بیت (ع) نازل شده است و راستی، درستی، بزرگواری و اهل بهشت بودن حضرت عباس (ع) را اعلام می‌دارند؛ یعنی سازندگان ضریح به‌ویژه کاتب ضریح با آگاهی از سوره های قرآن، آیاتی را انتخاب کرده که در شأن حضرت عباس (ع) بوده است.

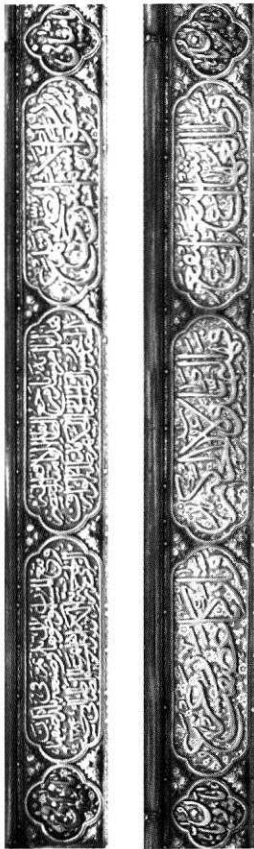
کتیبه ردیف سوم ضریح

پایین‌ترین کتیبه که بر روی نیم‌ستون‌ها و پنجره‌ها در هر سمت قرار دارد، شامل یک شعر عربی از استاد سیدمحمدجمال هاشمی، شاعر بزرگ کشور عراق است که به خط ثلث در قاب‌های چهارپر کشیده جای گرفته است و در کادرهای چهارپر گل‌مانند، اسماء خداوند به خط نستعلیق کتابت شده است.^{۱۰} استاد فضالی در این اثر زیبا توانسته است، تلفیق و حضور خط ثلث و نستعلیق را در کنار یکدیگر به زیبایی نمایش دهد. در بالای هر نیم‌ستون، قاب‌های اسماء خداوند قرار گرفته است و در میان هر دو قاب نام خداوند، پنجره ضریح واقع شده که در بالای پنجره‌ها سه قاب چهارپر کشیده وجود دارد که در آن‌ها، کتیبه شعر قرار دارد. این شعر از سمت راست ضلع جنوبی شروع شده است. اسماء خداوند در قاب‌های چهارپر جای گرفته و در هر جهت از ضریح متفاوت است:

ضلع جنوبی: در این ضلع، پنج قاب اسماء خداوند به نام‌های یا سامع، یا شافع، یا دافع، یا نافع، یا رافع وجود دارد که در فراز نه دعای جوشن کبیر موجود است.

ضلع غربی: در این ضلع، چهار قاب اسماء خداوند به نام‌های یا رازق، یا خالق، یا فالق، یا صادق وجود دارد که در فراز ۶۱ دعای جوشن کبیر موجود است.

ضلع شمالی: در این ضلع، پنج قاب اسماء خداوند به نام‌های یا حنان، یا منان، یا برهان، یا دیان، یا سبحان وجود دارد که در فراز پنج دعای جوشن کبیر موجود است (تصویر شماره ۱۰).
ضلع شرقی: در این ضلع، چهار قاب اسماء خداوند به نام‌های یا کافی، یا شافی، یا معافی، یا وافی وجود دارد که در فراز ۳۶ دعای جوشن کبیر موجود است (تصویر شماره ۱۱).

تصویر ۱۰: بالا، چپ، کتیبه ردیف سوم، ضلع غربی - این کتیبه بر بالای پنجره شماره ۱۰ قرار دارد (آرشیو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان حضرت عباس (ع))

تصویر ۱۱: بالا، راست، کتیبه ردیف سوم، ضلع شرقی - این کتیبه بر بالای پنجره شماره ۱۴ قرار دارد (آرشیو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان حضرت عباس (ع))

۱۰-رسم نگارش آثار ادبی منظوم در اماکن متبرکه منحصر به این جا نبوده است و در بسیاری آثار شیعی از جمله حرم امام رضا (ع) و نیز اماکن متصوفه دیده می‌شود. برای مثال ر.ک: شایسته‌فر(۲)، ۱۳۸۷، ۱۳۸۷.

دو قاب آخر، نام توصیه کننده ساخت ضریح حضرت عباس (ع) آقای سید محسن حکیم، محل ساخت آن در شهر اصفهان و تاریخ پایان ساخت ضریح کتایت شده است. متن کتیبه چنین است: «هذا ما أمر به سيدنا مرجع الطائفة الامامية فقيه العصر السيد المحسن الطباطبائي الحكيم مدظله الوارف و متع المسلمون بطول بقائه و تم صنعه في بلد الاصفهان الراجي رحمة ربه الكريم ابراهيم بن علي الطباطبائي سنة ۱۳۸۴».

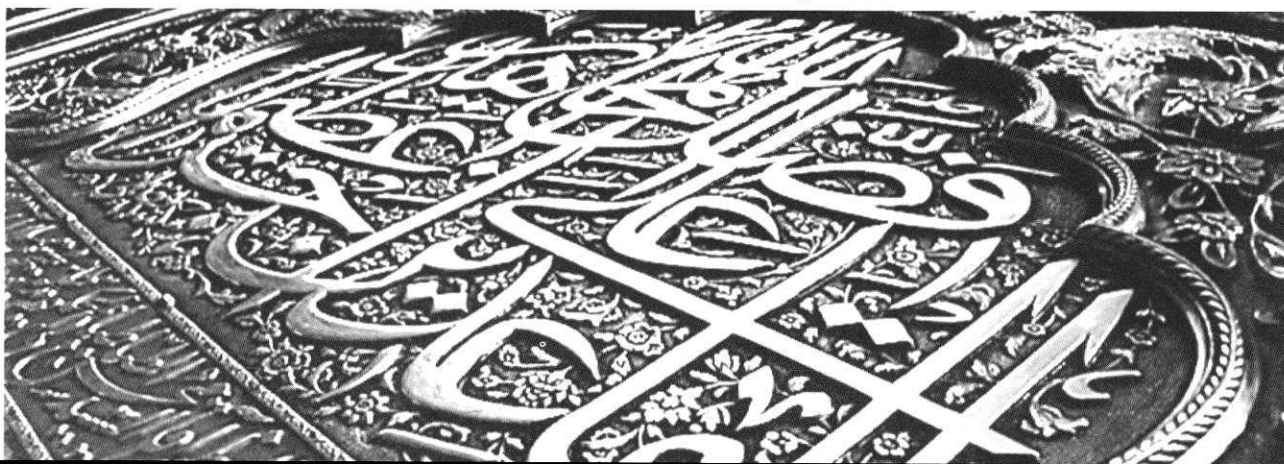
کتیبه در ورودی ضریح

در ورودی ضریح حضرت عباس (ع) در ضلع شرقی ضریح قرار دارد. در میان لچکی‌ها در جای شبکه‌های نقره‌ای، کتیبه‌ای به خط ثلث قرار دارد که بر آن «فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا» کتایت شده است. این عبارت آیه ۹۵ از سوره نساء است و در زیر آن امضای استاد فضائلی به رسم الخط کتبه فضائلی آورده شده است.

آیه درباره تشویق مسلمانان به دعوت کفار و مشرکان به دین اسلام است و بیان فضیلت و برتری است که هر یک از اهل ایمان بر اثر شرکت در قیام به دعوت و نشر دین اسلام بر سایر اهل ایمان دارند. بدیهی است تفاوت بسیاری میان افرادی که برای نشر دین اسلام و قطع ریشه شرک و فساد از جهان، به امر پیامبر اسلام شرکت کرده، جهاد می‌کنند با مسلمانانی که از این فیض محروم هستند، وجود دارد؛ مانند امتیاز عالم بر جاهل و تفاوت شخص زنده با مرده. زیرا از جهادکنندگان بر اثر بخشش مال و شرکت در جنگ، آثار درخشانی در جهان برای همیشه باقی خواهد ماند و سایر اهل ایمان، از این نعمت محروم خواهند بود.

«الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ» افراد مسلمانی هستند که از اطاعت و بخشش مال و یا از حضور در جنگ محروم شده‌اند؛ زیرا دیگران سبقت گرفته و دیگر نیازی به بذل مال و یا حضور آنان در جنگ نیست» (حسینی همدانی ۱۴۰۴، ج ۴: ۱۶۷). و در تفسیر «وَفَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا» آمده است خداوند جهادکنندگان را بر تخلفکنندگان بی‌عذر، با پاداشی عظیم و کرامت‌ها که برخی بر برخی برتری دارند، فضیلت بخشیده است. قتاده گوید منظور درجات اعمال است، چنان که گفته می‌شود، اسلام، درجه‌ای است؛ فقه، درجه‌ای است؛ هجرت، درجه است؛ جهاد در هجرت، درجه‌ای است و کشته شدن در راه هجرت، نیز درجه‌ای است (طبرسی، ۱۳۶۰، ج ۵: ۳۱۴) این آیه هم حتماً با توجه به شأن حضرت عباس (ع) نوشته شده است، زیرا این آیه با زندگانی و شهادت آن حضرت در روز عاشورا و صفات ارزنده حضرت عباس (ع) هماهنگ است. در دو کتیبه زیر، آنکه به خط نستعلیق است: ساختمان ضریح مطهر حسب الامر مطاع حضرت آیت‌الله العظمی آقا السید محسن الطباطبائی الحکیم مدظله و دستور حجه الاسلام آقا حاج سید ابراهیم طباطبائی و به سرپرستی حاج سید محمد افضل و حاج میرزا حسن کلاهدوزان در اصفهان پایان یافت ملتتمس دعا حسین کلاهدوزان سنه ۱۳۸۴.

تصویر ۱۲: پایین، کتیبه در ورودی ضریح حضرت عباس (ع) - (آرشو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی استان حضرت عباس (ع))

جدول شماره ۱ - جدول دسته بندی آیات کتیبه ریف دوم ضریح حضرت عباس (ع) و مفاهیم آن ها

سوره	آیات	مفاهیم
الرحمن	الرَّحْمَنُ (۱) عَلَّمَ الْقُرْآنَ (۲) خَلَقَ الْإِنْسَانَ (۳)	این آیات در شأن ائمه نازل شده است و علم القرآن به آموختن قرآن به حضرت محمد (ص) و خلق الانسان، به خلقت امیرالمومنین اشاره دارد.
فاطر	وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ (۱۹) وَلَا الظُّلُمَاتُ وَلَا النُّورُ (۲۰) وَلَا الظلُّ وَلَا الْحُرُورُ (۲۱)	منظور از اعمی، ابوجهل است که به سبب کفر روشن بینی اش را از دست داده بود و حق و باطل را باز نمی شناخت و منظور از و البصیر، علی بن ابی طالب (ع) است.
سبأ	وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ وَيَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ (۶)	این آیه می فرماید: گروه خردمندی که بهره وافر از علم اصول توحید و ارکان برده اند تصدیق می کنند که قرآن کریم که بر رسول گرامی (ص) نازل شده، حق و ثابت است و آنچه را که اعلام کرده حق و صحیح و انکارنشدنی است.
طور	إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَعِيمٍ (۱۷) فَكَيْفَ بِمَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ وَوَقَاهُمْ رَبُّهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ (۱۸)	هم چنان که اهل ایمان و تقوی، پیروان مکتب توحید و مکتب عالی قرآن نیز بر اثر اعتقاد قلبی و اطاعت و انقیاد جوارحی که در دنیا داشته اند و بر آن اساس حرکات روانی و جوارحی خود را برای رسیدن به آن هدف به کار برده و نائل شده، در عالم آخرت نیز سیرت ایمان و انقیاد سکونت در جوار رحمت و نعمت های زیاده بر تصور خواهد بود. می توان گفت این آیه سوره طور اشاره مستقیم بر شخص حضرت عباس (ع) دارد.
فاتحه الكتاب (حمد)	الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۲) الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ (۳) مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ (۴) إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ (۵) اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (۶) صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ (۷)	سوره ای که ابتدای آن حمد خداوند و میان آن درباره خلوص بندگی و پایان آن دعایی است.
زمر	قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ (۹)	برتری دانایی و علم بر نادانی
نحل	سَلَامٌ عَلَيْكُمْ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۳۲)	اهل ایمان در هنگام قبض روح، مورد درود فرشتگان قرار می گیرند که احتمالاً این آیه با توجه به شأن حضرت عباس (ع) بر روی ضریح او کتابت شده است.

جدول شماره ۲- جدول تصاویر درون متن

شماره تصویر	تصویر	متن کتیبه	نوع تزئین	محل قرارگیری کتیبه	توضیحات	نوع خط کتیبه
۱		-	ناین ضریح، تمام اجزای ضریح اعم از تاج، پیشانی، کتیبه، ستون، نیم ستون، پنجره های مشبک نقره ای، لچکی های تزئین شده و غیره را دارد.	-	نمای شمالی و شرقی ضریح حضرت عباس (ع) - ساختار ضریح به شکل مکعب مستطیل	-
۳		-	پلان ضریح حضرت عباس (ع)	-	این ضریح دارای چهارده پنجره می باشد. چهار پنجره در طول و سه پنجره در عرض دارد که هر پنجره به نام یکی از چهارده معصوم نام گذاری شده است	-
۳		سوره لقمان، آیه ۱ تا ۹	-	نمونه ای از کتیبه ردیف اول ضلع غربی ضریح	سوره لقمان، سوره ای مکی است که ۳۴ آیه دارد. این سوره درباره دعوت به توحید و ایقان و ایمان به معاد و عمل به کلیات شرایع دین است.	خط ثلث

جدول شماره ۲- جدول تصاویر درون متن

شماره تصویر	تصویر	متن کتیبه	نوع ترین	محل قرارگیری کتیبه	توضیحات	نوع خط کتیبه	
۴		قسمتی از تزئینات پیشانی ضریح با کتیبه «الحسین سید الشهداء»	-	بالای پنجره شماره ۵ ضریح حضرت قرار دارد.	این کتیبه یکی از نام های چهارده معصوم است.	خط ثلث	
۵		قسمتی از تزئینات پیشانی ضریح با کتیبه «حجه بن الحسن العسکری»	-	بالای پنجره شماره ۱۴ ضریح حضرت قرار دارد.	این کتیبه یکی از نام های چهارده معصوم است.	خط ثلث	
۶		قسمتی از تزئینات پیشانی ضریح با کتیبه «حجه بن الحسن العسکری»	-	قاب اول: شکل قاب و ترین در ابتدا و انتهای هر سه قاب لاجورد کتیبه دار قرار دارد. در این قاب از گل های فرنگی استفاده شده است که شامل دو گل رز و یک گل ارکیده همراه غنچه ها و برگ های کوچک است. در اطراف قاب هم، نوعی ترین فرنگی به چشم می خورد. قاب دوم: در ابتدا و انتهای هر ضلع کتیبه ردیف دوم ضریح قرار گرفته است که شامل تزئینات فرنگی است؛ این تزئینات شامل سه گل رز، یک گل ارکیده، یک گل کوبک کوچک و انواع غنچه و برگ است. در اطراف قاب هم، نوعی ترین فرنگی به چشم می خورد.	نمونه ای از تزئینات کتیبه ردیف دوم ضریح	-	-
۷		«بسم الله الرحمن الرحیم»	-	قرار گرفته در کتیبه ردیف دوم، ابتدای ضلع جنوبی ضریح	«بسم الله الرحمن الرحیم» نگاشته شده در قاب چهار گوش کشیده که در ابتدای کلیه آیات ردیف دوم قرار دارد و به رنگ طلایی است.	خط ثلث	
۸		کتیبه شامل سوره الرحمن، آیات ۱ تا ۳ الرحمن، علم القرآن، خلق الانسان	-	کتیبه ردیف دوم، ضلع جنوبی ضریح- این آیات بر بالای پنجره شماره یک ضریح کتابت شده است	از امام صادق (ع) نقل شده که سوره الرحمن درباره ما نازل شده است.	خط نسخ	
۹		سوره سیه، آیه ۶: «و بری الذین اوتوا العلم الذی انزل الیک من ربک هو الحق و ینهدی الی صراط العزیز الحمید»	-	کتیبه ردیف دوم، ضلع غربی ضریح	این آیه درباره گروه خردمندی است که بهره بسیاری از علم اصول توحید و ارکان برده اند و قبول دارند که نزول قرآن کریم بر رسول گرامی (ص)، حق و ثابت است.	خط نسخ	
۱۰		کتیبه شامل اشعاری در شان حضرت عباس (ع) است	-	کتیبه ردیف سوم، ضلع غربی ضریح	یابین ترین کتیبه که بر روی نیم ستون ها و پنجره ها در هر سمت قرار دارد، شامل یک شعر غربی از استاد سیدمحمد جمال هاشمی، شاعر بزرگ کشور عراق است. در قاب های چهارپر کشیده جای گرفته است و در قاب های چهارپر گل مانند اسماء خداوند به خط نستعلیق کتابت شده است.	خط ثلث	
۱۱		«هذا ما امر به سيدنا مرجع الطائفة الامامية فقيه العصر السيد المحسن الطباطبائي الحكيم مد ظله الوارف و مع المسلمون بطول بقائه و تم صنعه في بلد الاصفهان الراحي رحمة ربه الكريم ابراهيم بن علي الطباطبائي سنة ۱۲۸۴»	-	کتیبه ردیف سوم، ضلع شرقی ضریح	در دو قاب آخر، نام توصیه کننده ساخت ضریح، آقای سیدمحسن حکیم؛ محل ساخت آن در شهر اصفهان و تاریخ اتمام ساخت ضریح کتابت شده است	خط ثلث	
۱۲		سوره نساء، آیه ۹۵- «فضل الله المجاهدين على القاعدین اجراً عظيماً»	-	کتیبه در ورودی ضریح حضرت عباس (ع)	این آیه درباره ترغیب مسلمانان به دعوت کفار و مشرکان به دین اسلام است و بیان برتری هر یک از اهل ایمان بر سایر اهل ایمان بر اثر شرکت در قیام به دعوت و نشر دین اسلام است.	خط ثلث	

نتیجه گیری

ضریح‌ها مملو از نقوش و کتیبه‌های قرآنی هستند که به دلیل ازدحام و نیز توجه زائر به مقام ولی مدفون، محققان چندان توجهی به آن نکرده‌اند؛ زیرا انسان به زیارت دل می‌سپارد و نه دیده. ضریح حضرت عباس (ع) به زیبایی تمام به دست هنرمندان و ضریح‌سازان اصفهان در سال ۱۹۶۴/۱۳۸۴ با پی‌گیری و حمایت مرجع بزرگ تقلید زمان آیت‌الله سید محسن حکیم ساخته شده است. به دلیل زیبایی و بی‌مانندی آن، در حال حاضر، ساخت همانند آن در کارگاه ضریح‌سازی حرم مطهر حضرت انجام می‌شود. کتیبه‌های آن که تماماً به رنگ طلایی است، سخن از شخصیت خود حضرت عباس (ع) دارد. خطوط سه نوع کتیبه موجود بر روی ضریح، نسخ، ثلث و نستعلیق است. سوره‌هایی چون لقمان و فاتحه‌الکتاب به صورت کامل آمده و آیاتی چند هم از دیگر سوره‌های قرآن مانند نحل، زمر، الرحمن، فاطر، طور و سبأ بر آن نقش بسته است. بیشتر آیات منتخب در ضریح در شأن ائمه اطهار هستند و مفاهیم موجود در آن‌ها متناسب با شخصیت و شأن حضرت عباس (ع) است که نشان از وقوف کامل طراحان و مدیران ساخت ضریح به شخصیت والای حضرت عباس (ع) دارد و تسلط ایشان را بر آیات و شأن نزول آن‌ها نشان می‌دهد.

فهرست تصاویر

- تصویر ۱: مشخصات ضریح حضرت عباس (ع)، آرشیو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان حضرت عباس (ع)، توضیح مشخصات توسط نگارندگان انجام گرفته است.
- تصویر ۲: پلان ضریح حضرت عباس (ع) - طراحی شده توسط نگارندگان نگارندگان.
- تصویر ۳: نمونه ای از کتیبه ردیف اول ضلع غربی ضریح حضرت عباس (ع) - آیه اول تا میانه آیه ۹ سوره لقمان، آرشیو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان حضرت عباس (ع).
- تصویر ۴: قسمتی از پیشانی ضریح حضرت عباس (ع) با کتیبه الحسین سید الشهداء، آرشیو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان حضرت عباس (ع).
- تصویر ۵: قسمتی از پیشانی ضریح حضرت عباس (ع) با کتیبه حجه بن الحسن العسکری، آرشیو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان حضرت عباس (ع).
- تصویر ۶: نمونه ای از تزئینات کتیبه ردیف دوم ضریح حضرت عباس، آرشیو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان حضرت عباس (ع).
- تصویر ۷: بسم الله، کتیبه ردیف دوم، ضلع جنوبی ضریح حضرت عباس (ع)، آرشیو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان حضرت عباس (ع).
- تصویر ۸: کتیبه ردیف دوم، ضلع جنوبی ضریح حضرت عباس (ع)، کتیبه شامل آیات ۱ تا ۳ سوره الرحمن، آرشیو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان حضرت عباس (ع).
- تصویر ۹: کتیبه ردیف دوم، ضلع غربی ضریح حضرت عباس (ع) - کتیبه شامل قسمتی از آیه ۶ سوره سباء، آرشیو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان حضرت عباس (ع).
- تصویر ۱۰: کتیبه ردیف سوم، ضلع غربی ضریح حضرت عباس (ع)، (آرشیو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان حضرت عباس (ع)).
- تصویر ۱۱: کتیبه ردیف سوم، ضلع شرقی ضریح حضرت عباس (ع)، آرشیو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان حضرت عباس (ع).
- تصویر ۱۲: کتیبه در وردی ضریح حضرت عباس (ع)، آرشیو اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان حضرت عباس (ع).

منابع

- ۱- القرآن الکریم، مدینه، ۱۴۱۶
- ۲- آل طعمه، سلمان هادی، ۱۴۱۶، تاریخ مرقد الحسین والعباس، لبنان، الطبعة الاولى، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- ۳- بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، ۱۳۹۵ق، کمال الدین، ج ۱، چاپ دوم، قم، دارالکتب الاسلامیه.
- ۴- حسکانی، عبیدالله بن عبدالله، بی تا، ترجمه شواهد (التنزیل لقواعد التفضیل فی الآیات النازلہ فی أهل البيت علیهم السلام)، ترجمه احمد روحانی، بی تا.

- ۵- دیلمی، حسن بن ابی الحسن، ۱۴۱۲ق، ارشاد القلوب، ج ۱، بی جا.
- ۶- حسینی همدانی، سید محمد حسین، ۱۴۰۴ ق، تحقیق محمد باقر بهبودی، انوار درخشان جلدهای ۴-۹-۱۳-۱۴-۱۵، چاپ اول، تهران، کتابفروشی لطفی.
- ۷- سپهر، محمدتقی، ۱۳۳۶، ناسخ التواریخ (در احوالات حضرت سید الشهداء - جزء دوم جلد ششم)، تهران، اسلامیه.
- ۸- السلامی، عبدالهادی و دیگران، ۲۰۰۰م، دلیل العتبه العباسی المقدسه، طبعه الاولی، بیروت.
- ۹- شریف قریشی، باقر، ۱۳۷۱، زندگانی حضرت ابولفضل العباس، مترجم، سید حسین اسلامی، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- ۱۰- طباطبایی، سید محمد حسین، ۱۳۷۴، ترجمه تفسیر المیزان (جلد ۱۶)، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، چاپ پنجم، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۱۱- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۶۰، ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن (جلد ۵)، به تحقیق رضا ستوده، چاپ اول، تهران، انتشارات فراهانی.
- ۱۲- قمی، شیخ عباس، ۱۳۸۱، مفاتیح الجنان، چاپ ششم، قم، انتشارات المهدی.
- ۱۳- گنابادی، سلطانمحمد، ۱۳۷۲، ترجمه بیان السعاده فی مقامات العبادة (جلد اول)، مترجمین: محمد رضا خانی و حشمت الله ریاضی، چاپ اول، تهران، مرکز چاپ و انتشارات پیام نور.
- ۱۴- محقق، محمد باقر، ۱۳۶۱، نمونه بینات در شأن نزول آیات، چاپ چهارم، تهران، انتشارات اسلامی.
- ۱۵- المنتخب الحسنی ۱۴۰۷ ق، لندن.
- ۱۶- مرداد ۱۳۶۶، "استاد حبیب الله فضائلی پژوهشگر و هنرمند هنر کتابت"، مجله کیهان فرهنگی، شماره ۴۱، صفحه ۴۸.
- ۱۷- احمدپناه، ابوتراب، ۱۳۸۷، "زیباشناسی نگاره های داستان حضرت آدم (ع)"، دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۸، صفحه ۵۲-۴۱.
- ۱۸- احمدی، صدیقه، تابستان ۱۳۸۸، "حکمت در سوره لقمان"، مجله رشد آموزش قرآن، شماره ۲۵، صفحه ۲۹-۲۶.
- ۱۹- ایمان طلب، حامد و سمیه گرامی، ۱۳۹۱، "نسبت معنا و شکل، تطابق اندیشه معماری مسجد و فرم شناسی نماز"، دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۶، صفحه ۸۸-۷۷.
- ۲۰- بهرمان، علیرضا، ۱۳۹۱، "تزئینات طلاکاری حرم مطهر مولای متقیان امام علی (ع) در نجف اشرف"، دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۶، صفحه ۷۶-۶۳.
- ۲۱- حسینی کوهساری، سید اسحاق، بهار ۱۳۸۵، "جایگاه و منزلت سوره حمد، مجله پژوهش های دینی"، شماره ۴، صفحه ۴۸-۳۱.
- ۲۲- حسینی، سید هاشم، ۱۳۸۸، "مقایسه ی ویژگی های هنر کتیبه نگاری عصر صفوی در دو مجموعه شاخص شیعی ایران (حرم مطهر امام رضا (ع) و بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی)"، دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۱، صفحه ۱۳۲-۱۰۵.
- ۲۳- خزائی، محمد، ۱۳۸۷، "مفاهیم نمادین در هنر طراحی ایرانی"، دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۸، صفحه ۴۰-۲۵.

- ۲۴- شایسته فر (۲)، مهناز، ۱۳۸۷، " بررسی ادبی کتیبه های ادبی حرم مطهر امام رضا (ع) با تاکید بر دوره قاجاریه " نشریه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۹، صفحه ۷۲-۵۱.
- ۲۵- شایسته فر (۱)، مهناز، ۱۳۸۷، " جایگاه امام علی (ع) در نسخه خطی حمله حیدری "، دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی. شماره ۸، صفحه ۲۴-۷.
- ۲۶- شایسته فر، زهره، ۱۳۸۷، " تعامل خط و نقش در قالی های سده نوزدهم - بیستم / سیزدهم - چهاردهم "، دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی. شماره ۸، صفحه ۱۱۹-۱۰۷.
- ۲۷- شایسته فر، مهناز، ۱۳۸۹، " بررسی تزئینات و کتیبه های قرآنی دو مجموعه گوهرشاد مشهد و هرات "، دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی. شماره ۱۲، صفحه ۹۸-۷۳.
- ۲۸- شریعت، زهرا، ۱۳۸۶، " تزئینات کتیبه ای آستانه مقدس قم، دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی " شماره ۶، صفحه ۱۱۰-۸۹.

سایر منابع

31-www.fa.wikipedia.org, 27/04/1391, 14:00

32-www.loghatnaameh.org, 27/04/1391, 22:00

۳۳- العرین، فیلم ساخته شده توسط اداره کل تبلیغات و ارتباطات فرهنگی آستان مقدس حضرت عباس (ع).

۳۴- نرم افزار معجم موضوعی بحارالانوار (برزگترین دایره المعارف شیعه)، قم، مرکز تحقیقات علوم اسلامی - نحوه دسترسی، جستجو بر اساس آیات مورد نظر بوده است.

۳۵- استاد محمد اسکندری، اصفهان، کارگاه شخصی استاد در خیابان چهار باغ، نرسیده به چهار راه تختی، سی و یکم اردیبهشت ۱۳۹۰، ساعت ۱۹:۳۰ عصر.

۳۶- استاد کاظم صادقا، تهران، دفتر کار استاد در مصلی تهران، دوازدهم بهمن ۱۳۹۰، ساعت ۱۳:۳۰ ظهر.